

Калиновский В.В. Памятниковедческая деятельность духовных лиц Таврии в работе научных обществ

В статье рассматривается вопрос об участии крымского духовенства в работе краеведческих организаций Юга Украины – Одесского общества истории и древностей и Таврической ученой архивной комиссии. На основе анализа печатных изданий и протоколов заседаний указанных организаций освещена тематика исторических работ священников и основные аспекты их деятельности. Сделана оценка вклада духовенства Крыма в развитие региональных исторических исследований, в частности в области изучения христианских древностей.

Ключевые слова: духовенство, памятники истории и культуры, Крым, Одесское общество истории и древностей, Таврическая ученая архивная комиссия.

Kalinovskyi V.V. The activities by the Taurical clergy for the studies of monuments in the work of scientific societies

The article discusses the involvement of clergy in the Crimean local history organizations from the South of Ukraine – Odessa Society of History and Antiquities and Taurical Scientific Archive Commission. Based on the analysis of printing editions and protocols of this organizations covered topics of historical works of the priests and the main aspects of their activities. Evaluated the contribution of the clergy of the Crimea in the development of regional historical research, in particular in the study of Christian antiquities.

Key words: clergy, historical and cultural monuments, Crimea, Odessa Society of History and Antiquities, Taurical Scientific Archive Commission.

Д.А. ЛОМАКІН

З історії вивчення комплексу мусульманських пам'яток Старого Криму: експедиції Всесоюзної наукової асоціації сходознавства

У статті проаналізована роль Всесоюзної наукової асоціації сходознавства у дослідженні мусульманських пам'яток історії й архітектури XIII–XV ст. у Старому Криму. Розглянута організація експедицій 1925 та 1926 років під керівництвом І.М. Бороздіна. Висвітлені основні етапи наукових робіт на території давнього Солхату й, частково, за його межами. Також у статті підбиті підсумки дослідницьких робіт, здійснена спроба аналізу цих робіт для відновлення історії Кримського улусу Золотої Орди.

Ключові слова: комплекс історичних і культурних пам'яток, археологічні розкопки, Всесоюзна наукова асоціація сходознавства

До середини 20-х років ХХ ст. гостро постало питання охорони пам'яток у Феодосії, Карасубазарі, Старому Криму. Місцева влада й комунальні господарства ініціювали перебудови в безпосередній близькості від історичних об'єктів, траплялося й санкціоноване використання архітектурних пам'яток для нового будівництва, знову активізувалися шукачі скарбів.

14 березня 1925 р. на засіданні Пленуму Кримського центрального виконавчого комітету (далі – КримЦВК) серед інших рішень була висунута ідея

проведення масштабної експедиції з вивчення старожитностей першої столиці Кримського улусу Золотої Орди – Солхату. Пропозиція одержала своєчасну підтримку [17, с.15]. Організаційна сторона експедиції 1925 р. детально відбита в щоденникових записях У.А. Боданінського. [18].

Рішення про проведення експедиції приймав КримЦВК та Рада народних комісарів (РНК) Кримської АСРР. У листі до авторитетного спеціаліста-сходознавця Іллі Миколайовича Бороздіна голова РНК Кримської АСРР О.А. Дерен-Айерли запропонував ученому взяти участь у роботі експедиції, зокрема, у ході дослідження залишків матеріальної культури Кримського улусу Золотої Орди у Старому Криму [19, арк. 1]. Вважається, що саме І.М. Бороздін належить й організаційна підготовка цієї експедиції. Цікавим є той факт, що І.М. Бороздін брав участь у дослідженнях не з початку експедиції [16]. Це пояснює його лист до Б.В. Фармаковського від 4 червня 1925 р., де повідомляється, що, хоча гроші на дослідження в Старому Криму були виклопотані ним, керівник Центрального музею Тавриди О.І. Полканов через музейний відділ кримського Наркомосу вів перемовини аби роботи з організації експедиції були доручені йому [19, арк. 12–13]. Після з'ясування стосунків між кримознавцями керівником експедиції був призначений професор І.М. Бороздін, члена Президії Наукової асоціації сходознавства при ЦВК СРСР, який керував роботами за участю О.С. Башкірова, П.І. Голландського, Усеїна Боданінського, Османа Акчокракли, Мухтара Хайреддінова. Практикантами працювали студенти східних вищих навчальних закладів.

Експедиція ставила за завдання вивчення середньовічної культури Солхату на основі пам'яток матеріальної культури. Офіційно завдання експедиції формулювалося таким чином: «здійснити облік пам'яток старовини, наявних на території Старого Криму, скласти генеральний план старого міста» [7, с.10]. За словами А.І. Маркевича, саме «вдале обстеження Ескі-Юрта [розкопки проводилися під керівництвом професора І.М. Бороздіна й О.С. Башкірова у 1924 р. – *авт.*] сприяло рішенню про необхідність проведення археологічних досліджень і розкопок у Старому Криму» [15].

Відповідно до поставлених завдань спочатку були проведені широкі рекогносцирувальні обстеження території давнього поселення і його околиць з метою з'ясування археолого-топографічного плану старого городища, що не збіглося з територією сучасного міста. На основі вивчення давніх планів Старого Криму й огляду місцевості за участю межових інженерів Едзеховського та Модіна, які здійснили інструментальну зйомку з детальним виміром основних горизонталей городища і його околиць, був накреслений план із нанесенням на нього всіх особливостей поверхні з точною фіксацією всіх виявлених пам'яток. Цей генеральний план був покладений в основу подальших дослідницьких робіт на території Старого Криму. Також удалося встановити лінії валів і захисних укріплень, від яких не залишилося нічого, крім ледве вловимих слідів [12, с.15].

Для визначення особливостей Солхату як торговельного і культурного центру були здійснені дві поглиблені археологічні розвідки, що частково пере-

йшли в розкопки. Одна з розвідок була проведена на території т.зв. караван-сараю, розташованого на південному схилі сучасного міста. Залишки стін громіздкої п'ятикутної споруди з баштовидними прибудовами охоплювали величезний простір у 2,5 тис. м². Уся ця площа була засаджена тютюном і картоплею. Сільські роботи ґрунтовно розпушили і поцували верхній шар. До того ж біля стін проводилися грабіжницькі розкопки.

Конфігурація споруди, особливості її стін з їх своєрідною кладкою з погано обробленого місцевого вапняку на вапняному розчині, з особливими дерев'яними рамами (подовжніми для більшого зміцнення та правильного осідання окремих частин стін), зі специфічними заглибленнями у верхніх частинах стін, у які вкладалися кінці дерев'яних брусів, що слугували для галерей і внутрішніх приміщень, – все це швидше говорило про те, що тут дійсно раніше був караван-сарай, а не палац або монетний двір – як багато хто вважав [12, с.18].

Проведені експедицією археологічні розвідки підтвердили справедливості таких припущень. На жаль, не вдалося в повному обсязі розгорнути дослідження на території караван-сараю – вони були припинені в тютюновому полі. Археологам довелося обмежитися двома зондажними траншеями, проведеними в районі картопляних насаджень, прибраних за наказом керівника експедиції. Обидві траншеї дали багато як у сенсі культурного шару, так і для з'ясування деяких особливостей самого плану споруди та її будівництва [12, с. 20].

Перша траншея була закладена в північно-західному куті території караван-сараю та близько підходила до стіни. Вона була проведена в напрямі «північний-захід – південний схід» завдовжки 20 метрів при двохметровій ширині. Доведена до материка за найбільшої глибини від поверхні 2,3 м, вона дала суцільний культурний насип, що містив у собі 3 гарно виражені шари. Перший із них (від 0,20 до 1,08 м.) виявився дуже пошкодженим у верхній частині наслідками садово-городньої діяльності, натомість, другий (в середньому 0,42 м.) і третій (0,40 м.) були цілими. Весь насип був рясно насичений будівельним сміттям і фрагментами різних предметів домашнього вжитку. В усіх шарах виявлена величезна кількість череп'я найрізноманітнішого глиняного посуду; знайдені фрагменти розписної кераміки, вкритої кольоровою поливою. Знайдена також була значна кількість монет різного періоду. Перший шар дав російські копійки 1736 р. і карбовану у Бахчисараї монету Шагін-Герая. Другий і, особливо, третій шар дав монети XIV ст., карбовані в Старому Криму, і низку мідних монет із неясною легендою через погане їх збереження. Окрім цього, знайдені різні побутові предмети: люльки, кільця, аденофори тощо.

У першій траншеї була знайдена низка монументальних залишків, які безпосередньо стосувалися архітектурної структури караван-сараю. У квадратах IV, VII і IX знайдені 3 глиняні втрабовані постаменти, які стояли на материк (перший постамент – висота 0,55, ширина 1,55; другий – висота 0,5, ширина 0,9; третій – висота 0,5, ширина 0,9 м). Усі три фігури мали у верхній площі один рівень, знаходилися на одній лінії й на однаковій відстані. Вивчення цих своєрідних глиняних постаментів вказало на те, що це не що інше, як опорні

пункти фундаменту, на яких стояли стовпи або колони галерей караван-сараю, що потребували солідної підземної опорної бази [12, с. 21].

Подібні опори, характерні для споруд Персії та Середньої Азії, у черговий раз є доказом на захист теорії щодо караван-сараю. Між опорами виявлено 2 овальні ями. Одна з них (ширина 1,8 м) – з вугіллям і землею, інша (ширина 2,15 м) – зольна. Опір траншей у стіну дав можливість обстежити конструкцію кладки фундаменту стіни, який був злегка врізаний у материк на 0,1 – 0,15 м.

Відступивши 6 м по прямій лінії від першої траншеї, була проведена друга 8 м завдовжки і 2 м завширшки. Вона оголювала культурні шари, аналогічні першій траншеї. Тут також була виявлена велику кількість кераміки. Знайдені коштовні фрагменти розписного поливного посуду, побутових залишків. Але друга траншея дала і дещо нове. Так, у другому шарі були розкриті залишки бруківки, викладеної зі слабо обробленого каміння. Вона була, ймовірно, частиною загальної бруківки площі караван-сараю, довкола якої йшли стіни. Крім того, були виявлені 4 глиняні труби давнього водогону, розташовані нижче бруківки і котрі мали напрям до центру площі караван-сараю.

Окрім двох основних зондажних траншей, проводилися часткові обстеження південної та східної стін. Біля зруйнованої стіни караван-сараю були виявлені залишки невеликої гончарної майстерні, яка примикала із зовнішнього боку. Зондування дало велику кількість битого посуду, серед якого звертали на себе увагу дефектні екземпляри, шматки неоформленої глини, шматки застиглої поливи, крейдяного каменю з поливою на кінцях і глиняні тринogi, на яких збереглися в деяких випадках різноколірні краплі поливи. Подібні тринogi зазвичай використовувалися на Сході для підтримки блюд і плоских чашок після випалення. Факт знаходження місцевих центрів керамічного виробництва надзвичайно вагомий. Дуже багато з того, що раніше пов'язували з імпортом – поверхово з Візантії – відтепер могло бути переглянуто [12, с. 21].

Друга розвідка, що перейшла частково в розкопки, була спрямована на дослідження руїн медресе, яке примикало до мечеті Узбека. Експедиція ретельно обстежила мечеть з обмірами, естампажуванням написів і архітектурних деталей. Робота вказала на те, що мечеть неодноразово реставрувалася та зберегла мало що від свого первинного вигляду. Сама конфігурація будівлі, колонада, міхраб, портал зі знаменитим написом, – все це відносилось, на думку учасників експедиції, до первинних елементів будови. «Останнє ж поновлено і далеко не завжди майстерно. Латки і детонуючі перебудови дають про себе знати на кожному кроці. Все ж, на підставі здійснених робіт, можна буде відновлювати первинний вигляд мечеті Узбеківського періоду» [12, с. 23].

Археологічні дослідження були направлені на руїни медресе. Їх загальний вигляд був «хаотичною картиною, виявляючи в середніх своїх частинах безформні купи зарослої землі (не дарма тут була своєрідна каменоломня, оскільки старо-кримські жителі посилено розтаскували каміння і цеглу на свої будівлі)». Єдине, що збереглося, – це фрагменти стіни з квадратною нішею і приміщеннями, які примикають до неї, та келіями з північного боку (біля

південної сторони мечеті Узбека), а також аналогічний комплекс із південної сторони. Східна й західна стіни виявилися повністю зруйнованими.

Для з'ясування типу й особливостей споруди було вирішено приступити до зондажних робіт. Заздалегідь був проведений ретельний обмір пам'ятки. На всю споруду була накладена сітка. Дані обміру: загальна площа руїн медресе – 819,2 м², східна і західна стіни – 20,93 м, північна і південна стіни – 28,32 метри.

Упоперек усієї площі споруди в напрямі «захід–схід» була закладена основна траншея № 1 довжиною 34 м та шириною 2 м. Траншея йшла паралельно північній стіні медресе (або південній стіні мечеті), на відстані близько 7 м від стіни. Вже у першому квадраті були виявлені на глибині 0,35 м від поверхні фрагменти стіни «А», яка йшла з півночі на південь з прямокутною нішею, викладеною квадратним каменем. Далі, у квадратах II і III на глибині 0,5 м були виявлені фрагменти зруйнованого перекриття. Цегла лежала компактною масою, інколи зі слідами розчину, переважно двох розмірів: 0,32×0,32 м і 0,16×0,32 м. при товщині 0,05 м. У квадратах III і IV на глибині 0,3 м була відкрита друга стіна «Б», паралельна стіні «А». Виявлені стіни «А» і «Б», купи цегли від зруйнованого перекриття показали, що траншея виявила внутрішній комплекс приміщення, зруйнованого унаслідок якоїсь катастрофи. Подальші розкопки вказали на те, що тут раніше знаходилося дюрбе – надгробний мавзолей [13, с. 114], – окрім самої конфігурації приміщення, досить типового, про це свідчило й знаходження відповідних предметів.

У квадратах II і III на глибині 0,95 м від поверхні були знайдені в насипі цегли глиняні поливні плитки облицьовувального типу, які зустрічалися спочатку в безладному розташуванні, а потім вже в певному порядку – викладені двома рядами на ребро. Між ними зустрічалися перержавілі залізні цвяхи та залізні кутові набивні кріплення. Подальше обстеження показало, що зазначені поливні плитки були лише орнаментальною подробицею комплексу, а цвяхи та кріплення служили зв'язком дерев'яної основи, що мала вигляд вузького ящика. На поливних плитах (0,23×0,26 м.) збереглися намальовані фарбами арабески у вигляді зірок із гострими й тупими кінцями, переплетеними лілієподібними розводами бірюзового кольору із золотом.

Дерев'яний ящик із вкрапленими майоліковими кахлями був п'єдесталом для орнаментованого золотом мармурового надгробка у вигляді блоку, який був виявлений під шаром цегли та поливних кахлів. Мармуровий блок чудово зберігся (1,53×0,19 м.) 776 року хіджри (1371 р. після Р.Х.). Ім'я небіжчика прочитати не змогли, але за наявності прочитаного в написі слова «всепрощена» припустили, що пам'ятник споруджений над жіночим похованням. Біля першого мармурового блоку був знайдений і другий, що також є надгробком. Цей блок із білого мармуру (1,2×0,17×0,15 м.) містив наступний напис (переклад учасника експедиції Мухтара Хайреддінова): «Це – гробниця всепрощеної покійної (ім'я неповне) [...]біки Ібнсултане від місяця Рабіга-ль-Еввель 833 рік Історії» [12, с. 27], тобто 1428 р.

Подальше археологічне обстеження дюрбе (від квадратів II і III було зроблене врізання в 1,5 м у напрямку на півноч) виявило склеп, вхідний отвір

до якого був знайдений у південно-східній частині мавзолею. Зачищений склеп (3,3×2,71×2,03 м) містив 8 поховань. Два поховання (дитяче та дорослої людини) були виявлені біля входу в мавзолей. Поховання здійснене за мусульманським звичаєм – без супроводжувального інвентарю. Залишилися лише залишки шовкової та парчевої матерій, а також шкіри. Кістяки збереглися погано (обидва поховання біля входу до мавзолею – дещо краще), перетворившись на прах. До нас дійшли залишки дерев'яних трун (дубові, горіхові, ясеневі), мідних і залізних цвяхів, а також і кріплення. Небіжчики були орієнтовані головою на захід. Дані обмірив виявлених поховань: № 1 – 1,5×0,6 м; № 2 – 1,9×0,5 м; № 3: 1,8×0,45; № 5 (дитяче): 0,5×0,28 м.

Надалі траншея відкрила двір із плитковим настилом (16,09 м²), камеру з плитковою підлогою (5,55 м²) і каналізаційною трубою. У квадраті IV і V на схід від стіни «А» була виявлена база колони, що стояла на масивній підлозі, викладеній крупними квадратними кам'яними плитами. Розкопки великої траншеї супроводжувалися знахідками значної кількості череп'я поливного посуду, декількох монет й інших предметів. У прорізаннях (1,5 м), зробленому від квадрата I, розкопка була доведена до материка (глибина знаходження – 2, 65 м).

Окрім основної траншеї на території медресе були проведені й інші роботи. Від квадратів X–XI проведена у напрямку до півночі невелика траншея № 2 завдовжки 6,3 м (при двометровій ширині), для з'ясування відношення медресе до мечеті Узбека. Рекогносцирувальна траншея, узята від квадрата XIV у напрямку на південь, виявила сліди східної стіни, де особливу увагу звернули на себе залишки порталу з південним пілоном. Ці фрагменти пілона з архітектурними деталями дали уявлення про колись ефектний вхід до будівлі. Були також виявлені залишки західної стіни [12, с. 30].

Експедиції вдалося виявити та зібрати величезну кількість надгробків різного вигляду й типу. Більшість з них датуються XIV ст. (часто його першою половиною). Деякі з них становлять винятковий інтерес, даючи цінний матеріал для вивчення історії культури та мистецтва золотоординської епохи. На особливу увагу заслуговує надгробок, знайдений на території татарського кладовища (на стіні Азіза). Зроблений з білого вапняку (1,79×0,3×0,55 м) надгробок цікавий своєю дагою – 709 р. хіджри (1309 р. після Р.Х.). Цей пам'ятник, відтак, був найдавнішою виявленою датованою пам'яткою Старого Криму (якщо не вважати монет). Його труноподібна форма «дворового» типу була звичайною. Роги обламані, сам він розбитий навпіл і його фрагменти були знайдені в різних місцях [2, с. 116].

Експедицією виявлені до 70 надгробків (і вцілілих, і фрагментів), частина яких відправлена була до музею у Бахчисараї, решта залишена на зберіганні в мечеті Узбека, яка поступово перетворилася на місцевий склад старожитностей. Усі виявлені надмогильні пам'ятники були обміряні та сфотографовані. З усіх написів (в окремих випадках й з орнаментів) були зняті естампажі [12, с. 16].

Під час археологічних досліджень 1925 р. були виявлені у великій кількості орнаментальні фрагменти з геометричними малюнками – сплетінням рельєфних стрічкоподібних смуг, які утворювали поглибленнями в центрі

десятипроменею зірку й низку трикутників і п'ятикутників. Подібний орнамент за сюжетом широко вживаний у мистецтві ісламу й увійшов до всіх його видів. Серед фрагментів, виявлених у сміттевому насипу біля пілону, був знайдений кам'яний блок із капітелі напівколонни, покритої в коринфському стилі рослинним орнаментом. Над шийкою вміщені в два ряди на парних тонких стеблах, які переплітаються, списоподібне листя лілій. Обробка капітелі надзвичайно тонка й чиста, навіть не зважаючи на дуже крихкий матеріал фрагмента [1, с. 116].

Удалося виявити й зібрати значну кількість срібних і мідних монет (у самому Старому Криму карбувалася монета). Серед маси монет XIV і XV ст. траплялися екземпляри останнього десятиліття XIII ст. (1291 і 1295 р.). На жаль, багато монет дійшли у поганому стані, стерті, заземлені, часто розібрати легенду було неможливо. Монетний інвентар і епіграфічні пам'ятки були обстежені Османом Акчокракли.

Учасникам експедиції довелося виконати чималу роботу з обліку й збирання пам'яток, їх розчищення, замальовок, фотографування, зняття естампажів із написів і орнаментів, детальних архітектурних обмірів. Більшість із виявлених пам'яток перебували у стані «мерзенності запустіння».

Та руйнівна робота, про яку мало не одногослоно свідчили всі відвідувачі Старого Криму, продовжується і до цього часу. Монументальні пам'ятки, нерідко першокласного значення, і надзвичайно цікаві надгробки та цінні епіграфічні документи – все по-варварському знищується. Доводилося виявляти цікаві пам'ятки в тротуарних плитах, крильцях, у стайнях і хлівах (один старокримський громадянин довго не хотів поступитися надгробком XIV ст., потрібного для прив'язи на ніч не те корів, не то свиней... [12, с.15].

Були обстежені територіальні межі Солхату, які не збігалися із сучасним містом. Удалося з'ясувати лінію валів, локалізувати залишки кріпосних стін і башт. У результаті був складений генеральний план старого міста з позначенням усіх виявлених до цього часу пам'яток давнини.

Кількість виявленого матеріалу величезна. Більше 100 пудів пам'яток доставили до музею татарської культури в Бахчисарай. Близько 300 пудів залишені в Старому Криму – в мечеті Узбека. Наукове обстеження застосоване було до кераміки, монет, архітектурних фрагментів й інших матеріалів [8].

Підсумком археологічних робіт 1925 р. у Старому Криму стали декілька публікацій І.М. Бороздіна [5–6, 10]. Матеріали досліджень дали можливість ученому зробити найважливіший висновок про взаємодію (переплетіння, взаємодоповнення) культур в епоху середньовіччя. Виступаючи проти «екзотичного» підходу до Сходу, який виражався, зокрема, у прагненні ізолювати його історію від історії західних країн, І.М. Бороздін стверджував, що «старокримські пам'ятки свідчать про потужні струмені впливу сельджуцької Малої Азії та Єгипту епохи мамлюків. Одночасно, не можна не зважати на вплив Візантії й італійських приморських торговельних факторій. При цьому в місцевих кримських умовах склалися своєрідні культурні особливості» [9]. «Пам'ятки матеріальної культури, відкриті розкопками в Криму, рішуче спростовують

стару поширену думку. Можна сказати, що нарешті зруйнована стара легенда, яка багато в чому живиться колишніми русифікаторськими тенденціями. Звичайно, не слід удаватися до протилежної крайності й змальовувати татар XIII і XIV культуртрегерами XX століття» [12, с. 3]. Солхатські розкопки вже у своїй першій стадії вводять новий свіжий матеріал до пізнання і розуміння золотоординської культури часу її розквіту [12, с. 31].

Катастрофічний стан кримських пам'яток спонукав КримОХОРОС підняти питання про асигнування коштів на їх «хоч би найнезначніший ремонт» [14]. Експедиція 1925 р. до Старого Криму наполегливо ставила питання про подальше розширення й поглиблення дослідницьких робіт. У 1926 р. кримський уряд виділив потрібні кошти, і за участю Всесоюзної наукової асоціації сходознавства (далі – ВНАС) спорядив нову наукову експедицію. Керівником експедиції, як і раніше, був призначений професор І.М. Бороздін. У науковий колектив експедиції входили професор О.С. Башкіров, У.А. Боданінський, О.Н.–А. Акчокракли, П.І. Голландський, архітектор Головнауки Б.М. Засипкін. Практикантами працювали студенти Інституту Сходознавства імені Наріманова, І-го МГУ, Ленінградського Інституту Живих Східних Мов імені Енукідзе (Абдурахманов, Джепаров, Баншева, Давидович, Якобсон, Некрасова, Некрасов) і практикант Феодосійського музею Новосельцев [11, с. 3].

Перед експедицією 1926 р., яка розгорнула свою роботу в серпні, було поставлене завдання продовжувати дослідження попереднього року та здійснювати подальші розвідки рекогносцирувального порядку для визначення й фіксації солхатських пам'яток. Було продовжене ретельне обстеження архітектурних пам'яток, знайдених і узятих на облік предметів старовини.

Насамперед, робота експедиції зосередилася на розкопках на території медресе. Попереднього року розкопки торкнулися лише частини території, розкривши дюрбе із західної сторони споруди і частину південного пілону парадного входу на східній стороні. Велика траншея, проведена паралельно північній стіні, ознайомила з особливостями комплексу, загальний план якого став окреслюватися в загальних рисах. У 1926 р. було вирішено довести до кінця роботи на території медресе. Але, на жаль, брак коштів перешкодив здійснити ці плани. Довелося обмежитися лише продовженням розкопок, які охопили цього разу більш значний простір. Великі земляні нашарування, вкрай перебудований стан верхніх шарів через довгу практику виймання каменю та цегли, залишки зруйнованих зведень і стін, – все це робило археологічну працю складною, тривалою і такою, що вимагала чималої кількості робочих рук [11, с. 5].

Полишивши центральну частину комплексу, було вирішено зосередити роботи на обстеженні західної частини медресе й повністю розкрити головний портал зі східного боку. Після виявлення всіх чотирьох сторін медресе повинні були значно прояснитися як основний план усього комплексу, так і його деталі [11, с. 6].

Уздовж західної стіни медресе від головної частини великої траншеї 1925 р. була закладена траншея в напрямі «північ–південь» завдовжки 19 м і шириною 10 м. При систематичному поквadratному розтині шарів були виявлені 2 приміщення, поруч із дюрбе. Перше з них є центральним у захід-

ній частині медресе, було поховане під рясно нашарованим насипом. Розріз дав можливість визначити 5 шарів (загальна висота – 2,85 м.): 1-й сучасний ґрунтовий; 2-й шар поховального ґрунту; 3-й шар був результатом обвалу будівлі, містячи в собі уламки будівельного каменю й частину склепіння (часто у вигляді величезних кам'яних плит, погано оброблених і закріплених розчином; 4-й шар – шар згарища, який складався з перепаленої землі, вугілля й золи та розташовувався на глиняній підлозі; 5-й шар – підстилка під підлогою, складався із землі, перемішаної зі сміттям (кухонне сміття, дрібне каміння, зола, вугілля, бита цегла тощо). Виявлені в 3-му шарі фрагменти зруйнованого склепіння дали можливість реконструювати його аналогічно до напівциркульних приміщень, які збереглися у північній і південній стороні медресе. Підлога була земляною, обмазаною глиною з вапняковими прошарками (штукатурного типу). Її товщина складала 5–6 см. Окрім цієї підлоги, була виявлена й інша, що вказувало на перебудови приміщення. Біля прилеглої до дюрбе північної стіни були знайдені кам'яні плити, які слугували настилем. Під глиняною підлогою виявлені труби давнього водогону (діаметр труби – 0,14 м) [11, с. 6].

Обстежена споруда виявилася чотирикутним приміщенням із трьома стінами (північною, західною та південною) та з виступом у вигляді двох пілонів із невеликою стіною між ними в загальний двір медресе зі східного боку. Приміщення знаходилося напроти головного входу, його пілони лежали на одній лінії із зовнішніми пілонами парадного portalу. Загальний розмір приміщення – 6,94 м (від західної стіни до пілонів) × 5,07 м. Товщина західної стіни, спільної з дюрбе й із сусіднім третім приміщенням, – 0,85 м. Значний інтерес представляли пілони, якими завершувалися північна й південна стіни приміщення. Значно краще зберігся північний пілон, який відкрили в першу чергу. Пілон профільований на цоколі, що лежав на якісно викладеній стіні. Висота пілона (від кам'яної підлоги) – 0,97 м.; довжина за фасадом – 1,89 м.; ширина виступу – 0,98 м; ширина стіни пілону – 0,72 м; висота цоколю – 0,25 м. Схожим є другий (південний) пілон, який зберігся значно гірше. Між пілонами була відкрита невисока стіна (5,02 м довжини, 0,7 м товщини), в південній частині якої був невеликий отвір. Розкрите приміщення було, на думку І.М. Бороздіна, «великою західною нішею медресе, відповідною північній і південній нішам. Це приміщення було, мабуть, аудиторією для читання лекцій та ведення занять у солхатській вищій школі» [11, с. 7].

Поряд із аудиторією було розкрито третє приміщення уздовж західної стіни медресе в формі квадрата (5,08×4,97 м). Приміщення мало 2 дверні отвори: зі східного боку (вихід на головний двір) і з південного (вихід у коридор). Зачистка шарів тут також виявила сліди перебудови (дві підлоги) та згарища. Шари виявилися в сильно перебудованому стані, що пояснювалося посиленою виїмкою каменя і цегли. З особливостей приміщення учасники експедиції виділили наявність двох ям. Перша з них – велика яма в південно-східному куті – мала західну та північну стіни, які цементувалися на дрібній кладці. Південна і східна стіни слугували фундаментами південно-східного кута приміщення. Через те, що західна та північна стіни поставлені не паралельно східній і пів-

денній О.С. Башкіров висловив припущення, що яма з'явилася не одночасно з приміщенням, – останнє пізніше, ніж яма, на що вказувала обставина, що фундамент будівлі наче врізаний у яму. Друга яма, відкрита біля північно-західного кута, була наповнена вугіллям і золою упереміш із землею [11, с. 8].

З приводу призначення цього приміщення були висловлені різні думки. Спочатку передбачалося, що перед північним дюрбе мало бути й південне дюрбе, – обидва обрамували західну нішу з пілонами. Але археологічні розкопки показали, що жодних специфічних особливостей дюрбе не виявилися. О.С. Башкіров вважав, що це приміщення було призначене для дюрбе, але не було використане для поховання. На думку П.І. Голландського та І.М. Бороздіна, «ні сама конфігурація приміщення, ні виявлені культурні шари не дали можливості приєднатися до цього погляду. Як, наприклад, при такому тлумаченні пояснити призначення ям? Склепами (що говорило б за дюрбе) ні та, ні інша яма не були» [11, с. 9].

Поряд із розкопками західної сторони, що зайняло багато часу і зусиль через величезні земляні нашарування, йшла зачистка головного порталу зі східного боку. Ще в 1925 р. внаслідок розвідок була виявлена частина південного пілону парадного входу. В 1926 р. було вирішено розкрити весь головний портал і визначити таким чином особливості східної сторони медресе. Парадний вхід зберігся у вигляді фрагментів двох пілонів і порогу між ними. Північний пілон виявився у поганому стані. Навпаки, південний пілон дійшов в основних своїх деталях. Таким чином, південний пілон порталу можна було обстежити цілком. Пілон виразно профільований. Низка архітектурних деталей у фрагментарному вигляді були знайдені під час розкопок. Обмір порталу надав наступні дані: довжина – 7 м., ширина – 7 м. Довжина південного пілону – 7 м., ширина – від 1,75 м. до 2,35 м. Поріг між пілонами 0,6×2,05 м. Між пілонами розкрита вимощена підлога. Біля південного пілону розкопане суміжне з його південною стороною невелике приміщення (2,24×2,72 м.). Воно мало дверний отвір у західній стіні та нішу в східній. Стіни приміщення були покриті штукатуркою. Кімната, на думку І.М. Бороздіна, мала службове призначення [11, с. 10].

Під час розкопок західної та східної сторони медресе була виявлена величезна кількість різного побутового матеріалу. Особливо рясно представлена, як і в розкопках попереднього року, кераміка, що дійшла у фрагментах. Окрім того, знайдені монети, топирець, гральні кості, кинджал, пластинки, кільця, водогінні труби, різні архітектурні фрагменти й інші предмети (близько 800 номерів інвентарного опису) [11, с. 11].

Археологічні дослідження 1926 р. значно просунули вивчення медресе, з'ясувавши як ансамбль споруди, так і його характерні особливості. На жаль, численні дрібні деталі зникли безслідно, а вся його площа була далеко не досліджена. Проте, все ж було зроблено план реконструкції в основних частинах.

Ураховуючи катастрофічний стан будівель, учасники експедиції вжили всі залежні від них заходи щодо охорони і підтримки їх у належному стані; звернулися до кримського уряду через відповідні органи Наркомосу Кримської АССР із клопотанням про вживання термінових заходів, необхідних для збереження старокримських пам'яток. До від'їзду експедиції зі Старого Криму вся розкопана

територія була оточена дротяною огороженою. Дослідникам було обіцяно влаштувати навіси над зачищеним порталом і розкритими приміщеннями [11, с. 12].

Поряд із основними розкопками на території медресе, що забрала більшу частину часу, були здійснені дві невеликі археологічні розвідки рекогносцирувального характеру. Перша з них мала на меті з'ясування залишків середньовічного міського муру, від якого на той час нічого не залишилося, крім певних слідів виїмки цегли та каменю. Для дослідження було вибрано місце Кешане або Кяшане (райський сад) у північно-східній частині міста, де раніше проходили міські стіни. Низка невеликих траншей (1×2 м) спочатку не дала бажаного результату. Лише одна з траншей засвідчила фрагмент стіни на глибині 0,38 м: кладка з неправильної форми цегли на глині; товщина стіни – 0,85 м. (товщина стіни з підставою – 1,15 м). Поблизу стіни за результатом розвідки були виявлені залишки великої споруди, ймовірно, культового призначення. Вдалося визначити деякі її частини. Культурний шар дав фрагменти кераміки та поливних плит.

Друга розвідка була проведена у володінні Софії Чеканової (на північний схід від мечеті Узбека). Тут за місцевими переказами та розповідями старожилів довго зберігалася монументальна будівля з баштою. І будівля, і башта остаточно були зруйновані, скоріше за все, наприкінці XIX ст. Легенда розміщувала тут палац. Попередній огляд засвідчив, що ділянка, (вона знаходиться під виноградником і молодим садом), рясно вкрита будівельним сміттям, серед якого багато битого посуду. Проведення розвідок у саду викликало значні труднощі. Довелося вибрати невелику ділянку між виноградником і садом, і закласти зондажну траншею в напрямку «північний захід – південний схід», завдовжки 7 м з поворотом на південний захід у 2 м. Були виявлені залишки фундаменту монументальної споруди, частину підлоги (на глибині 2,44 м). Культурний шар виявився надзвичайно багатим і насиченим. Усіляко представлена розписна кераміка: поряд із місцевими золотоординськими зразками зустрічався привезений посуд (можливо з Малої Азії, Персії, Середньої Азії). Знайдені також дитячі іграшки, кольорові скельця, гральні кості. Серед монет примітна одна, датована 677 роком хіджри [11, с. 13].

Окрім археологічних розкопок і розвідок, члени експедиції 1926 р. здійснили низку робіт із обстеження старокримських пам'яток, зібраних у місцевому сховищі – мечеті Узбека, початок якого закладений у 1925 році. Ретельно був обстежений портал мечеті – найвідоміша з пам'яток Солхату. Практиканти експедиції під керівництвом О.С. Башкірова та У.А. Боданінського в усіх деталях обміряли портал, зняли естампажі, зробили фотознімки й зафіксували всі деталі деталі пам'ятки. Аналогічні заходи були вжиті у середині мечеті, де особливо увагу приділили міхрабу та колонам.

З інших пам'яток були обстежені руїни мечеті Куршум-Джами. На жаль, від цієї пам'ятки збереглися лише залишки стін, причому весь тесаний камінь з них був знятий. План споруди був складений Б.М. Засипкіним [11, с. 14].

Як і в 1925 р., експедиція виявила низку кам'яних надгробків із написами й орнаментами. Після закінчення археологічних робіт ці надмогильні

пам'ятники були знесені до сховища, описані, замальовані, частково сфотографовані. З написів і орнаментів зняті естампажі. З 145 знайдених надгробків 95 мали написи, 45 з них – датовані. Більшість пам'ятників виконана з твердого вапняку, зрідка траплялися мармурові. Написи зроблені переважно арабською мовою, рідко зустрічалися старотатарською мовою (джагагайською говіркою). Більшість написів оформлена в стилі сулюс. «У більшості писемні пам'ятки – стверджував в своєму звіті О. Н.–А. Акчокракли – є зразком сулюсу раннього середньовіччя і за своїм характером близькі до сельджуцьких письмен, у свою чергу запозичених з єгипетських і з Андалузії. Прикметною ознакою цього почерку є потовщення верхівок вертикальних букв. У роботі майстрів-каліграфів відчувається велике уміння зв'язувати букви та розташовувати їх таким чином, що на невеликій площі вони зуміли помістити багато слів, не залишаючи жодного порожнього місця» [11, с. 15]. Основна маса надгробків була датована XIV ст. (75 % виявлених). XV ст. представлено значно слабше. Крім того, в 1926 р. вдалося виявити 2 пам'ятки з датами 672 хіджри (1273 р.) і 687 р. (1288 р.), значно опустивши нижню хронологічну межу знайдених пам'яток роком раніше (1309 р.). Датування надгробків збігається з датами знайдених монет – здебільшого XIV ст., та кількох кінця XIII ст.

У цілому, експедиції Всесоюзної наукової асоціації сходознавства під керівництвом І.М. Бороздіна поклали початок масштабному дослідженню пам'яток історії та культури золотоординського періоду в Старому Криму. Надалі дослідження були продовжені за участю Бахчисарайського державного палацу-музею тюрко-татарської культури, а також Центральних державних реставраційних майстерень, що дозволило ліквідувати значну кількість «білих плям» у історії давнього Солхату.

1. Башкиров А.С. Сельджукизм в древнем татарском искусстве / О.С. Башкиров // Крым. – 1926. – № 2. – С. 109–125.
2. Башкиров А.С. Художественные памятники Солхата / О.С. Башкиров // Крым. – 1927. – № 1. – С. 122–144.
3. Боданинский У.А. Этнографическая экспедиция / У.А. Боданинский // Красный Крым. – 1926. – 16 февраля.
4. Бороздин И.Н. Археологические раскопки в Крыму / И.М. Бороздин // Красный Крым. – 1926. – 1 сентября.
5. Бороздин И.Н. Археология и социология: К изучению древних культур Юга СССР / И.М. Бороздин // Новый Восток. – 1926. – № 12. – 202–213.
6. Бороздин И.Н. В древней столице крымских татар / И.М. Бороздин // Красная Татария. – 1925. – 27 августа.
7. Бороздин И.Н. Из тьмы веков: Изучение древностей Юга СССР / И.М. Бороздин // Смена. – 1926. – № 23. – С. 10.
8. Бороздин И.Н. Новейшие открытия в области татарской культуры в Крыму / И.М. Бороздин // Педагогическая жизнь Крыма. – 1925. – № 9/10. – С 17–20.
9. Бороздин И.Н. Новейшие открытия в области татарской культуры / И.М. Бороздин // Первый Всесоюзный тюркологический съезд, 25 февраля – 5 марта 1926 г.: Стенографический отчет. – Баку, 1926. – С. 33–38.

10. *Бороздин И.Н.* Новейшие открытия в Крыму: Раскопки на Гераклейском полуострове / Научная ассоциация востоковедения при ЦИК СССР / И.М. Бороздин. – М., 1925. – 30 с.
11. *Бороздин И.Н.* Новые данные по золотоордынской культуре в Крыму: Работы археологической экспедиции 1926 года / И.М. Бороздин. – М., 1927. – 21 с.
12. *Бороздин И.Н.* Солхат / Научная ассоциация востоковедения при ЦИК СССР. – М., 1926. – 32 с.
13. *Засыпкин Б.Н.* Памятники архитектуры крымских татар / Б.М. Засыпкин // Крым. – 1927. – № 2. – С. 113–168.
14. К охране памятников старины // Красный Крым. – 1925. – 17 сентября
15. *Маркевич А.И.* Археологические исследования и раскопки в Крыму / А.И. Маркевич // Непомнящий А.А. Арсений Маркевич: Страницы истории крымского краеведения. – Симферополь: Бизнес-Информ, 2005. – С. 317–321. – (Биобиблиография крымоведения; Вып. 3).
16. *Мусаева У.К.* Подвижники крымской этнографии, 1921–1941: Историографические очерки / Под ред. А.А. Непомнящего / У.К. Мусаева. – Симферополь, 2004. – С. 72–75. – (Биобиблиография крымоведения; Вып. 2).
17. *Хливнюк А.В.* Памятники Крыма Из истории охраны культурных ценностей в Крыму в 20-е годы XX века: По материалам Центрального муниципального архива Москвы / О.В. Хливнюк // Историческое наследие Крыма. – 2007. – № 20. – С.7–18.
18. Этнографические экспедиции в Крыму // Этнография. – М., 1926. – № 1/2. – С. 305.
19. Институт історії матеріальної культури РАН, рукописний архів, ф. 2, оп. 1 (1925 р.), спр. 181.

***Ломакин Д.А.* Из истории изучения комплекса мусульманских памятников Старого Крыма: экспедиции Всесоюзной научной ассоциации востоковедения**

Данная статья посвящена анализу роли Всесоюзной научной ассоциации востоковедения в изучении комплекса памятников истории и культуры XIII – XV веков в Старом Крыму. Рассмотрена организация экспедиций 1925 и 1926 годов под руководством И. Н. Бороздина, детально описан ход археологических работ на территории древнего Солхата и, частично, за его пределами. Также в статье подведены итоги экспедиционных работ, предпринята попытка анализа значения этих работ для воссоздания истории Крымского улуса Золотой Орды.

Ключевые слова: комплекс исторических и культурных памятников, археологические раскопки, Всесоюзная научная ассоциация востоковедения

***Loмакин D.A.* From history of studying complex of moslem monuments in the Old Crimea: expeditions of the All-union scientific association of orientalism**

The present article is devoted to the analyses of the role of the All-Union Association of the Oriental studies in studying a number of historical and cultural monuments of the XIII – XVth centuries in Stary Krym. The organization of the expeditions of 1925 and 1926 with I.N.Borozdin at the head is examined, detailed archaeological excavations on the territory of ancient Solkhat and partially beyond its limits are described. The results of expeditions are also given in the article, the attempt of the analysis of the importance of these excavations for the reconstructions of the history of the Crimean Ulus of the Golden Horde is undertaken.

Ключевые слова: complex of historical and cultural monuments, archaeological excavations, All-Union Science Orientalistic Association